

Prostorni razvoj grada Zadra

Lovrić, Roko

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:081850>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-11**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno – matematički fakultet
Geografski odsjek

Roko Lovrić

Prostorni razvoj grada Zadra

Prvostupnički rad

Mentor: prof.dr.sc. Ivan Zupanc

Ocjena:

Potpis:

Zagreb, 2023.

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu

Prvostupnički rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Prostorni razvoj grada Zadra

Roko Lovrić

Sažetak: Ovaj rad istražuje povijesni razvitak grada Zadra od prapovijesti do danas. Razvoj grad se prati kroz klimatska obilježja, društvene i ekonomske strukture, povijesni kontekst te prostorni smještaj. U povijesnom kontekstu analizira se i zaleđe Zadra kao i njegov utjecaj na razvoj samog grada. U radu se ukazuje na važnu ulogu izmjene političkih okolnosti u prostornoj i funkcionalnoj strukturi grada. Analiza prostornog razvoja temelji se na proučavanju dosadašnjih znanstvenih istraživanja i dostupnoj dokumentaciji.

25 stranica, 5 grafičkih priloga, 0 tablica, 13 bibliografskih referenci, izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Zadar, povijest, urbanizam

Voditelj: doc. dr. sc. Ivan Zupanc

Tema prihvaćena: 9.2.2023.

Datum obrane:

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Sveučilišta u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Undergraduate Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Spatial development of the city of Zadar

Roko Lovrić

Abstract: This paper researches the historical development of the city of Zadar from prehistory to today. The development is analyzed through climate, social and economic structures, historical context and spatial structure. The hinterland is also analyzed in a historical context, and how it impacted the development of the city. Also, this paper focuses on the changing political circumstances, and how they impacted its development. The spatial analysis will be based on the study of existing scientific literature and available documentation.

25 pages, 5 figures, 0 tables, 13 references, original in Croatian

Keywords: Zadar, history, urbanism

Supervisor: Ivan Zupanc, docent, assistant professor, senior lecturer

Undergraduate Thesis title accepted: 9.2.2023.

Undergraduate Thesis defense:

Thesis deposited in Central Geographic Library, University of Zagreb Faculty of Science,
Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Croatia

Sadržaj

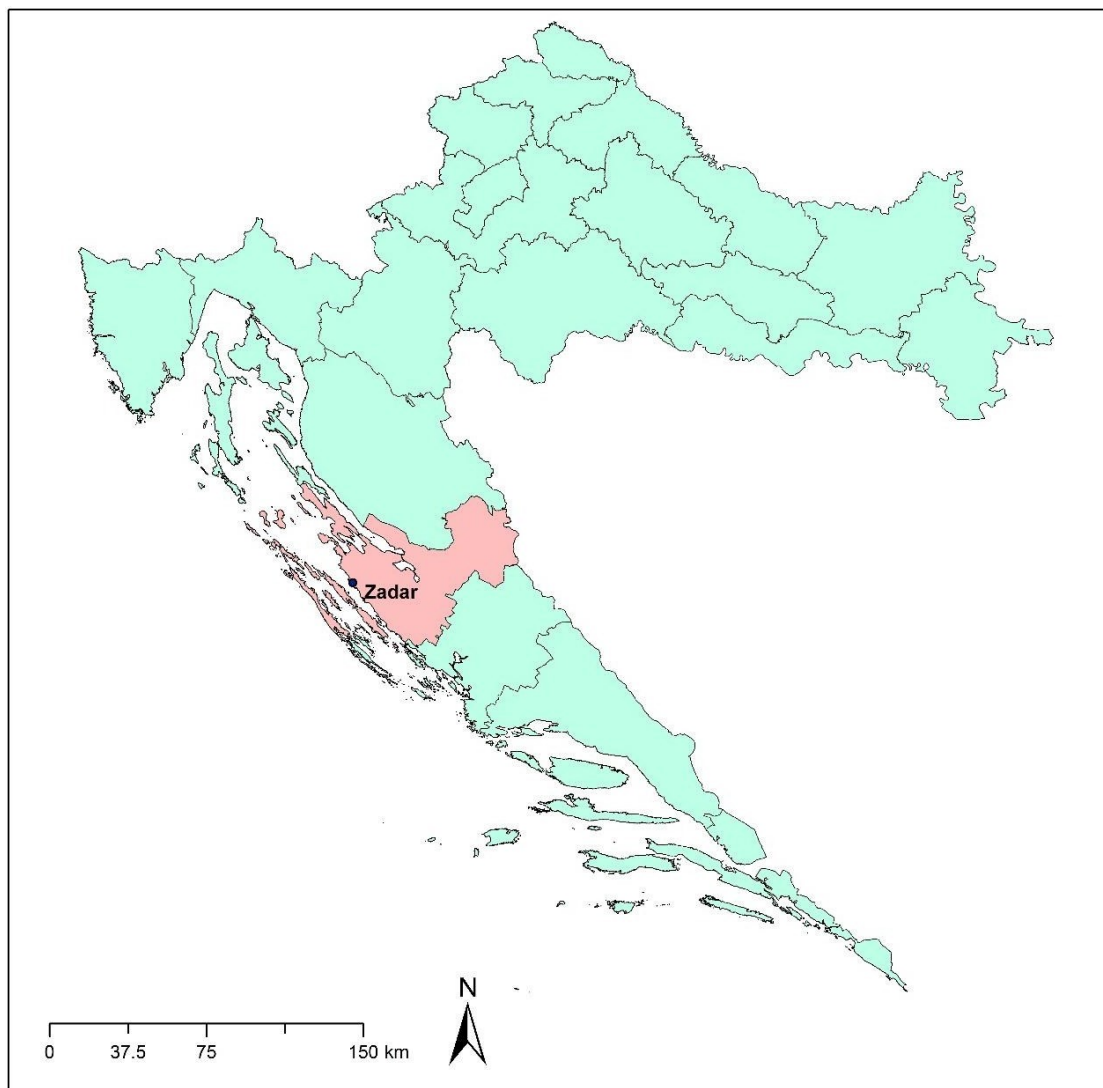
Uvod.....	1
Geografsko-klimatološki uvjeti	2
Prethistorijska nalazišta u sjevernoj Dalmaciji	3
Neolitik	4
Željezno doba.....	4
Doba Jadera.....	4
Centurijacija u Jaderu	6
Društveni odnosi i gospodarstvo u Jaderu	7
Zadar u srednjem vijeku.....	8
Zadarsko gospodarstvo i društvo u srednjem vijeku.....	9
Zadarsko stradanje u IV. Križarskom ratu.....	10
Mletačka vlast nad Zadrom.....	10
Zadar u 19. stoljeću do Drugog svjetskog rata	11
Razvoj Zadra od Drugog svjetskog rata do 1991. godine.....	13
Prva etapa od 1944. do 1953. godine.....	14
Druga etapa od 1953. do 1961. godine	14
Treća etapa od 1961. do 1971. godine	15
Četvrta etapa od 1971. do 1981. godine	16
Peta etapa od 1981. do 1991	16
Prostorno-funkcionalna struktura grada nakon 1991. godine	17
Zaključak.....	19
Popis literature i izvora	21

Uvod

Zadar je grad koji se smjestio na srednjem istočnom Jadranu. Prve naznake stanovnika koji su obitavali na području Zadra možemo datirati još iz prapovijesti. Grad je kroz cijelu povijest predstavljao važnu točku na srednjem Jadranu koje mu je dalo veliko značenje zbog brojnih otoka koji ga okružuju, a isto tako i zbog zaleđa sa svojim plodnim tlom koje je kroz povijest bilo važan resurs u razvoju samoga grada. Zbog tog velikog značenja često je bio meta drugih vladara koji su ga napadali, pljačkali, obnavljali i ponovno razvijali. Zadar i dan danas predstavlja važno kulturno i povijesno nasljeđe sa svojim brojnim spomenicima, crkvama, perivojima, pojedinačnim arheološkim lokalitetima i slično. Ovaj rad predstavlja razvoj grada od svog početka do danas, dodiruje se urbanističkih karakteristika, društvenih struktura, prirodnih, ekonomskih i ostalih elemenata koji su igrali važnu ulogu u razvitku samoga grada. Zadar danas broji 70,779 stanovnika i pokriva površinu od 372.9 km² (DZS, 2021).

Geografsko-klimatološki uvjeti

Grad Zadar, čiji položaj možemo vidjeti na sl. 1, nalazi se na povoljnom položaju smješten uz morsku obalu, 44° 06' 52" sjeverne geografske širine i 15° 13' 40" istočne geografske dužine. Prema sveukupnoj dužini plovidbe po istočnoj Jadranskoj obali, Zadar se nalazi na pola puta, što se kroz povijest pokazalo izrazito značajno u smislu kontrole obale.

Sl. 1. Položaj Zadra i Zadarske županije

Izvor: autor

Širu regiju grada Zadra zatvaraju dvije planine: Velebit i Dinara. U samom zaleđu Zadra prostiru se Ravni Kotari, a iza njih se nastavlja Bukovica. Morska obala u okolini Zadra vrlo je razvedena. Paralelno se pružaju otoci: Ugljan, Iž, Rava i Dugi otok, a sjeverno i južno od njih se nalaze:

Sestrunj, Molat, Ist, Pašman, Kornati i drugi. Zadarski kanal ima dubinu mora od oko 60 metara, a kanal između Ugljana i Dugog otoka oko 90 m. Veliki broj otoka, odnosno zatvorenost akvatorija i plitko more u kanalima rezultira relativno toplim morem. Od hidrogeografskih elemenata valja izdvojiti rijeku Zrmanju sa svojim kompozitnim dolinama na kojoj se razvio grad Obrovac i Vransko jezero koje predstavlja najveću stajaćicu u Hrvatskoj sa dužinom od 14 km i prosječnom širinom od 4 km. Na području Zadarske županije možemo izdvojiti 4 tipa klime iz Köppenove klasifikacije klime. Zadarsko-biogradsko obalno pročelje i otoci zadarskog arhipelaga, bez otoka Paga, imaju sredozemni tip klime s vrućim i suhim ljetom – Csa. Ovaj tip klime sadrži sušni period u toplom dijelu godine i srednju temperaturu najtoplijeg mjeseca iznad 22°C. Odmicanjem od obale nailazimo na umjereno toplu vlažnu klimu s vrućim ljetom – Cfa. Prostor Like obilježava umjereno topla vlažna klima s toplim ljetom – Cfb. Zadnji tip klime je izoliran na nekoliko manjih „otoka“ u području planinskih vrhova Velebita i Plješevice uglavnom iznad 1200 metara. Taj tip klime je snježno-šumska klima – Df (Kokić, 2019). Stari dio grada Zadra smjestio se na poluotoku koji je spojen s kopnom na svom jugoistočnom kraju. Dužina poluotoka iznosi oko 750 metara, a prosječna širina je oko 330 metara. Okosnicu razvoja u rimsko doba predstavljala je ulica koja se pružala od današnjih Kopnenih vrata do kraja poluotoka na sjeverozapadnoj strani.

Prehistorijska nalazišta u sjevernoj Dalmaciji

Područje koje su nastanjivali Liburni je na jugozapadu bilo omeđeno rijekom Krkom, Velebitom na sjeveroistoku te rijekom Rašom na sjeverozapadu (Matijašić, 2009). Nedaleko od Kopnenih vrata, točnije na današnjoj Medulićevoj ulici 1, u sklopu obnove zgrade i proučavanja ostataka rimskih bedema, otkrivena su dva liburnska groba. To su prvi istraženi prapovijesni nalazi s užeg gradskog područja. U drugim prilikama uočeni su i iskopani drugi lokaliteti, koji su pružili znatan broj vrijednih pokretnih materijalnih ostataka (većinom fragmenata keramike domaće izrade, i importirane grčke), a isto tako i ostatke nastambi. Međutim to nam još uvijek ne pruža cjelovitu sliku naselja predantičkog razdoblja, iako je sad moguće sigurno utvrditi kako počeci naselja sežu čak u 9. st. p. n. e.. Od paleolitskih nalazišta u zaleđu Zadra može se izdvojiti Ražanac, područja zaseoka Radovin, Slivnica i Jovići. Tamo su nađeni objekti kamene izrađevine, neretuširane ili djelomično retuširane oštrice, šiljci, svrdla, rezala, noževi i slično. Sve su to nalazi s lokaliteta na otvorenom prostoru a ne iz spilja. (Suić, 1981). Iz ovih arheoloških nalazišta evidentno je kako je šire zadarsko područje u pretpovijesti bilo povoljno za naseljavanje vjerojatno zbog klimatskih prilika te flore i faune s obzirom da su tadašnji naseljenici bili lovci i skupljači.

Neolitik

U samom gradu Zadru, odnosno u njegovu centru na poluotoku, nije se dosad našlo bilo kakvih tragova neolitskog čovjeka. Nađeni su u njegovim današnjim predgrađima, u Arbanasimai na Puntamici. Kvaliteta i količina nalazišta ukazuje na to da je područje današnjeg Zadra bilo naseljeno u mlađe kameno doba. To je i razumljivo, jer se naselje nalazi u plodnom ravničastom predjelu, s dovoljno vode što je predstavljalo dobre predispozicije za razvoj stočarstva i poljoprivrede. Isto tako, i samo zaleđe Zadra bogato je nalazištima iz ovog razdoblja, a to najbolje potvrđuju nalazišta u naseljima pokraj Zadra kao što su Nin, Smilčić, Islam Grčki, Novigrad, Krmčina i Pakoštane. Otočko područje u zadarskom arhipelagu do sada nije dalo pouzdane podatke o postojanju neolitskih naselja (Suić, 1981).

Željezno doba

Kraj prvog i početak drugog tisućljeća prije nove ere, odnosno vrijeme pri završetku brončanog i na početku željeznog doba, donijelo je puno dinamičkih zbivanja u zemljama istočnog i srednjeg Mediterana. Poslije opće balkansko-ilirske prevlasti nastupa period liburnske dominacije na Jadranu koje je trajalo nekoliko stoljeća, sve do pojave grčkih kolonija na Jadranskoj obali u prvim desetljećima 4. st. pr. n. e.. Materijalni nalazi iz željeznog doba u samome Zadru nisu tako brojni. Ostaci samog naselja veoma su oskudni. Nisu pronađeni tragovi predrimskih fortifikacija, ali pretpostavlja se da je naselje bilo utvrđeno po istoj liniji kasnijih antičkih bedema s kopnene strane, jer je to mjesto bilo najizloženije. Od nastambi sačuvani su samo ostaci kućnih podova i tragovi zidova, koji su bili većinom sastavljeni od lijepa s prućem i pleterom (Suić, 1981). Uzevši u obzir oskudicu konkretnih dokaza o rasporedu sadržaja predrimskog liburnskog Zadra ne može se rekonstruirati raspodjela zgrada, javnih površina, kulturnih mjesta i slično. Usprkos tome, u željeznom dobu nalazimo prve konkretne dokaze o stalnom obitavanju ljudi na području poluotoka. Može se pretpostaviti kako je nastanjivanje na poluotoku bilo uvjetovano prirodnom zaštitom mora od prodora neprijatelja s kopna.

Doba Jadera

Pisani izvori, natpisi i vijesti starih pisaca Plinija i Klaudija Ptolemeja, svjedoče da je Zadar bio rimska kolonija. Važno je za naglasiti kako se tada Zadar zapravo zvao Jader. Urbani oblik u Jaderu se promijenio jer je do dolaska Rimljana izbrisana gotovo sva urbana ostavština koju je grad stekao u predrimsko vrijeme. Međutim, vjeruje se da se rimsko naselje pozicioniralo na istoj površini kao i ono predrimsko. Moguće je izvršiti rekonstrukciju općeg izgleda grada gledavši od

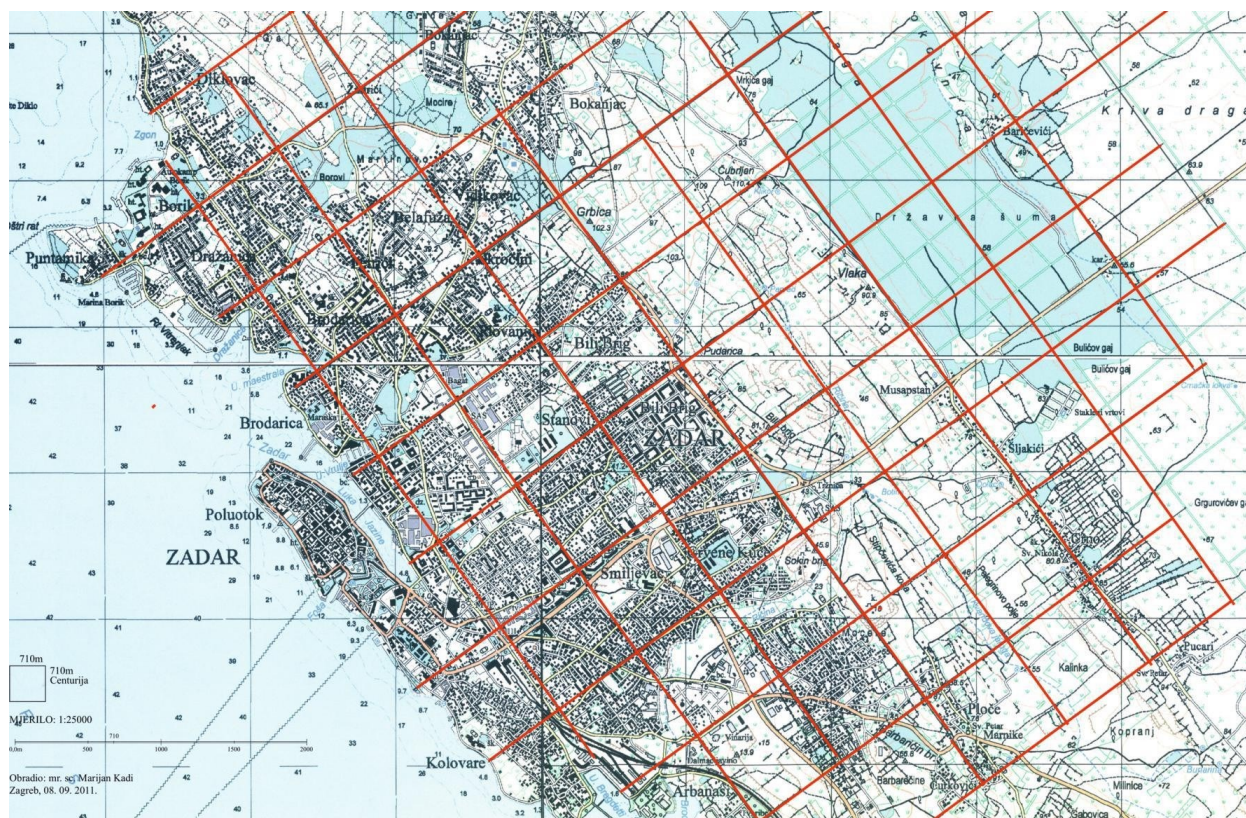
kopna. Na cijelom potezu uz more nalazi se bedem na kojem su situirana troje vrata, od kojih su desna i lijeva pred sobom imala kule. Od svih triju vrata pružale su se ulice prema gradu sve do kraja naselja. Grad je bio utvrđen i s morske strane. Važno je naglasiti kako su kasnije srednjovjekovne fortifikacije bile podignute iznad rimskih. Proučavanje antičkih fortifikacija na sjevernoj i zapadnoj strani grada nije moguće vršiti jer je nadogradnja kasnijih bedema od strane mletačke vladavine potpuno pokrila eventualne antičke ostatke (Suić, 1981). Izgradnja obrambenih sustava je od samog osnutka grada bila prioritet zbog mogućnosti napada s mora ili s kopna. Zadar praktički od samog osnutka pa do danas ima neki oblik obrambenog sustava, iako on danas ne služi za obranu od potencijalnog neprijatelja već kao kulturno nasljeđe i turistička atrakcija. Činjenica da se u antički Jader ulagalo u složen fortifikacijski sustav naglašava njegovu važnost za Rimsko Carstvo.

Strogi ortogonalni sistem ulica, koji je naslijeđen iz antike, potvrđuju materijalni ostaci ispod današnjih ulica. Glavna uzdužna ulica pružala se na mjestu današnje Kalelarge. Još je jedan *decuman* identificiran na mjestu današnje Ulice Dalmatinskog Sabora. Današnji raster ipak ne odgovara u potpunosti onom iz antike jer su kasnije neke ulice bile uništene. Inzule unutar grada se mogu rekonstruirati kao manje cjeline oblikovane prostiranjem uličnog rastera. Nisu poznati objekti koji su ispunjavali inzule, međutim moguće je utvrditi broj gradskih blokova i koje su dimenzije imali. Prema rasporedu ulica, inzule su po dužini iznosile oko 45 metara, a u širinu su se pružale oko 25 metara. Prema tome može se zaključiti da je omjer inzula bio 1:2, što može biti rezultat težnje poklapanja omjera inzula s omjerom poluotoka na kojem se smjestio grad. Međutim, monumentalne građevine oko kurija, foruma, bazilike i slično, morale su, radi svojih dimenzija, izaći izvan okvira inzula. Prema tome, zaključak je kako je sjeverozapadni dio grada bio ispunjen javnim prostorima i monumentalnim građevinama. Nije poznato je li stari Jader imao svoje kazalište. Pretpostavlja se kako kazalište je postojalo, jer je teško moguće da u gradu tako velikog značenja nema takve vrste objekta. Nisu pronađeni pouzdani ostaci koji bi mogli indicirati na postojanje kazališta, no postoji mišljenje kako se zadarski teatar nije nalazio na prostoru poluotoka, već izvan grada jer je je gradska površina ionako previše skućena. Važnu ulogu u Jaderu igrao je vodovod, čije je izvorište locirano u predjelu Vranskog jezera, a imao je ukupnu dužinu od oko 40 km. Kanal koji je odgovoran za prijenos vode može se skoro neprekidno pratiti od Sv. Petra na Moru, Sukošana i Bibinja sve do današnjeg groblja u Zadru. Međutim, čini se kako vodovod nije

bio dovoljan kako bi zadovoljio potrebe cijelog stanovništva Jadera, pa su se gradili bunari kojima se izvlačila voda iz podzemlja (Suić, 1981).

Centurijacija u Jaderu

Postoje materijalne potvrde koje ukazuju da je Jader bio agrarna kolonija, kao i Salona, Pola i Naron. To su ostaci organizacija katastra na terenu oko grada, koji je s kolonijom predstavljao jednu cjelinu. Za vrijeme osnivanja agrarnih kolonija obavljalo se premjeravanje zemljišta koje se dijelilo novim doseljenicima. Trebalo je odrediti glavne pravce svijeta, kako bi se dobila okosnica koja će služiti omeđivanju parcela. Prema pravilu, sistem centurijacije se trebao podudarati sa sistemom gradske mreže. Ulice *decumanus* i *cardo* su osmišljene kao produženje tih istih gradskih komunikacija. Na Jadranskoj obali za takav primjer nam služi Poreč u kojem se glavni *decumanus* pruža izvan naselja. Međutim, u Jaderu nije bilo tako. Mreža centurija i mreža inzula nemaju istu orijentaciju, već između njih postoji razlika od nekoliko stupnjeva. Pretpostavlja se da je to izazvano konfiguracijom terena i općenito orijentacijom zadarskog poluotoka koji se pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Dvije su glavne ulice u tradicionalnom rimskom gradu, *decumanus*, koji se pruža u pravcu od istoka prema zapadu, i *cardo*, koji je pratio smjer od sjevera prema jugu. Povlačenjem usporednih linija s glavnim *cardom* i *decumanom* pomoću posebnog instrumenta dobila se mreža pravilnih kvadrata koje nazivamo centurijima. Stranice centurija iznosile su oko 714 m. Kad su se ti gradovi proširili izvan svojih historijskih jezgri mnogi od njih su preuzeli ulogu gradskih ulica (Suić, 1981). Prema sl. 2, zadarski ager na kopnu protezao se od Puntamike na sjeverozapadu pa do Sukošana na jugoistoku, a na sjeveroistoku do Poličnika. Međutim, osim ovog dijela agera, postojao je i onaj oko njega koji je služio za pašnjake, sječu šume i slično. Materijalni ostaci ukazuju na to kako se zadarski ager protezao i na otoku Ugljanu, a ne samo na kopnu oko grada. Zbrojivši sve centurije zajedno bilo ih je 324, dok je na otoku Ugljanu otkriveno 67 centurija. Poznavanje broja centurija nam može biti korisno u određivanju broja stanovnika (Kadi, 2020). Ako prihvatimo da je na porečkom i pulskom ageru za vrijeme prvog i drugog stoljeća bilo 35 osoba, to bi nam moglo označiti da je na svih 324 centurija sveukupan broj stanovnika bio 11,340. Naravno, ta brojka je gruba pretpostavka s obzirom da nema konkretnih podataka koji govore koliko je ljudi nastanjivalo u prosjeku jedan centurij u antičkom Jaderu.

Sl. 2. Centurijacija zadarskog agera na širem području grada

Izvor: Kadi, 2020.

Osnutkom kolonije Zadar je dobio još jedan sloj rimskih građana, uz one koji su se tu bili smjestili u ranije doba. Taj novi sloj je bio različit po socijalnom sastavu u smislu da ga je sačinjavalo bogatije stanovništvo iz kruga poslovnog svijeta, dok su se kolonisti dovodili iz siromašnijih predjela, a svoju egzistenciju pronasli su u obradi zemljišta koje nije bilo njihovo. Tokom vremena ti će se odnosi izmijeniti pa će se u ageru razviti veće ekonomije.

Društveni odnosi i gospodarstvo u Jaderu

Stanovništvo Jadera u ranijem Carstvu je bilo vrlo raznoliko po podrijetlu. Većinu su predstavljale pridošlice izvana, bilo iz Italije ili nekih drugih provincija. Što se tiče domorodaca, autohtonog stanovništva liburnskog Jadera, oni nisu bili istrijebljeni, ali su bili znatno potisnuti. Oni su u vlastitom gradu imali status stranaca, sačuvali su osobnu slobodu, ali nisu imali građanska prava. Što se tiče gospodarskog aspekta, eksploatacija agera i zemljoradnja bile su glavni izvor sirovina za egzistenciju gradskog stanovništva. Prema natpisima i arheološkim ostacima, glavni proizvodi su bili ulje i vino. Stočarstvo je isto tako bilo dobro razvijeno. Dokaz tome jest stočarski

pribor koji se nalazi u muzejskim zbirkama. Analizom kamena iz nekih građevina u Zadru dolazimo do zaključka da se on dobavljao iz okolice. Na otocima kao što su Dugi otok i Sestrunj su pronađeni stari kamenolomi. Nalazi iz grobova nam govore kako je bilo razvijeno ribarstvo. Dokaz su pronađene brončane udice, olovni utezi za mreže, željezne osti i drugo. Uz razvijeno ribarstvo se podrazumijeva i razvijen pomorski promet za koji postoji dokaz u obliku brojnih potopljenih rimskih lađa u bližoj zadarskoj regiji. Karakteristična za Zadar je luka prikladnog prirodnog smještaja, zaštićena od vjetrova. Pored same luke je bio lociran emporij sa skladištima gdje se vršio pretovar i skladištenje robe. Prema predmetima pronađenima u otkopanim grobovima, pronađeni su brojni predmeti importirane robe koji indiciraju kako je Jader imao osobito jake trgovačke veze s emporijima u sjevernoj Italiji, a u manjoj mjeri sa zapadnim i istočnim provincijama. Jader je imao slabije razvijeni kopneni promet, pogotovo prema zaleđu. Magistrala je prolazila preko Tergesta (Trst), Tarasice (Rijeka), Senia (Senj) preko Velebita prema jugu. Postojao je odvojak preko Korinija (Karin) prema Jaderu. Iako je slabo bio povezan preko magistrale, postojala je cesta koja je išla uz more preko Blandone (oko Biograda na Moru) i Skardone (Skradin) prema glavnom gradu provincije Saloni (Solin) (Suić, 1981). Može se pretpostaviti kako je Jader više iskorištavao svoj položaj na srednjem Jadranu za pomorsku trgovinu, nego za trgovinu preko kopna s obzirom da su ceste bile slabije razvijene. To podupire činjenica da je Rimsko Carstvo u tom periodu kontroliralo sve obale na Mediteranu što znači da nije bilo veće opasnosti od napadanja trgovačkih brodova od strane neprijatelja.

Zadar u srednjem vijeku

Usprkos pustošenjima Zadar je zadržao ne samo staru jezgru već i teritorije oko nje. Stoga je neupitno da je postojao kontinuitet između antike i srednjega vijeka. Za vrijeme cara Justinijana, Dalmacija se vraća u okvir carstva i ostati će tako sve do početka 12. stoljeća. Zadar postaje središtem bizantske Dalmacije jer, osim Zadra, nije se sačuvala niti jedna kolonija ili municipij kao naselje. Antičkog kulturnog nasljeđa u Zadru gotovo nije bilo. Grad je na ruševinama antičke jezgre počeo polagano izgrađivati novo lice u srednjem vijeku. Površina srednjovjekovnog grada zauzimala je uglavnom površinu antičkog. Pravilna ortogonalna mreža ulica iz antičkih vremena zadržala se i dala urbani lik srednjovjekovnog Zadra. Unutar gradske površine bilo je i neizgrađenih prostora, a kuće su imale veća dvorišta i vrtove. Najstarije srednjovjekovne građevine, starije od 9. st., koje se mogu identificirati, jesu sakralni objekti (Klaić i Petricioli, 1976). U ovom razdoblju u Zadru ojačava kršćanstvo, što je rezultiralo izgradnjom vjerskog

središta iznad foruma koje je sadržavalo krstionicu, baziliku i biskupsku rezidenciju. Isto tako, sagrađeni su brojni manji sakralni objekti na užem i širem području grada. U ovom razdoblju je stvoren i jedan od najznačajnijih simbola grada, do današnjeg dana očuvana rotonda Svetog Trojstva, koja će se kasnije preimenovati u crkvu Sv. Donata. Stambeni objekti tog vremena nisu očuvani. Postojale su brojne antičke zgrade u ranom srednjem vijeku. Primjer su antički stupovi na forumu, neki od kojih su ostali i danas. Što se tiče fortifikacija, do danas je očuvana kula koja je služila za obranu glavnog ulaza u grad na jugoistoku, tzv. Kapetanova kula. Na sjeverozapadnoj, jugoistočnoj i sjeveroistočnoj strani grada zidine su uglavnom tekle ravno, dok je na jugozapadnoj strani zid bio izlomljen. Brojna vrata krasila su bedeme: vrata sv. Krševana, vrata sv. Dimitrija, Lančana vrata, i vrata sv. Marije. Na jugozapadu nalazila su se dvojna vrata: Anđelova vrata i mala vrata Pusterla (Petricioli, 1965). Forum više nije slovio kao gradski centar, a novi centar se još nije profilirao. Urbani lik Zadra stvoren je u doba kad je u europskom graditeljstvu prevladavao romanički stil. Trgovi, ali i ulice koje su stvorene u doba romanike, su bile nešto nepravilnije i uže od onih antičkih. Pretpostavlja se da je tada stvorena današnja Varoš koja je okarakterizirana oblikom sličnom češlju. Iz jedne uzdužne ulice pruža se niz drugih ulica pod pravim kutem, udaljene jedna od druge za širinu jedne kuće. Gradsku palaču Zadar je dobio tek za vrijeme druge polovice 13. st., a 1288. godine prvi put se spominje općinska palača. Pod tim nazivom se podrazumijeva današnja Kneževa palača. Valja naglasiti kako je 1396. godine osnovano prvo sveučilište na području današnje Hrvatske u sklopu samostana sv. Dominik. Za vrijeme srednjega vijeka često se spominje crkva Sv. Jakova. Nalazila se kod današnjeg parka Vruljica izvan samog grada. U blizini crkve nalazila se luka koja je zbog relativne dubine mora mogla primati i veće brodove. U 17. i 18. st. ta luka se koristila za ukrcavanje stoke, pa možemo pretpostaviti kako se isto to obavljalo i u srednjem vijeku (Klaić i Petricioli, 1976). Nakon raspada Rimskog Carstva, Zadar se nastavio razvijati sličnim putem kao što se razvijao u antici, što nije začuđujuće s obzirom da slijedi istu prostornu strukturu. Gospodarske djelatnosti su uglavnom ostale iste, ali s obzirom da se izvan grada smjestila još jedna luka možemo govoriti kako je pomorska trgovina ojačala. U ovom razdoblju je veći naglasak bio na izgradnji vjerskih objekata što označava jedinu veću razliku u razvoju grada još od antike.

Zadarsko gospodarstvo i društvo u srednjem vijeku

Zbog nedostatka izvora teško je utvrditi kako je tekao proces klasne razdvojenosti među gradskim stanovništvom u Zadru u prvim stoljećima srednjeg vijeka. Srednjovjekovni gradovi na

Mediterranu se grade na antičkoj baštini za razliku od gradova preko Alpa iza kojih stoji slobodan trgovac udružen u gilde koje postaju jezgre budućeg grada. U društvenoj strukturi razlikujemo *civis* i *habitatores*. *Civis* je uživatelj posebnih prava, imuniteta ali i dužnosti. *Habitatores* nisu bili posjednici već samo stanovnici na gradskom području. Oni su bili većinom težaci koji obrađuju tuđu zemlju. Na području zadarske općine agrarni odnosi se nisu razlikovali od onih u drugim dalmatinskim gradovima. Posebnost agrarnih odnosa u ovim krajevima dale su kulture koje su se uzgajale, a to su bile one uglavnom iste kao i u antici, vinova loza i maslina. Među *habitatores* se ubrajaju i trgovci koji su se naselili u gradu. Hrvatska pomorska trgovina, a tako i zadarska, bila je u povoljnijem položaju od mletačke jer je bila neposredno vezana s hrvatskim zaleđem koje je raspolagalo robljem i drvom. Razdoblje posljednjih desetljeća 9. stoljeća do sredine 10. stoljeća je period mira i velikog napretka mediteranskih gradova. S blagostanjem javlja se i veća potreba za kulturom. Zato je 10. stoljeće zadarske povijesti doba kulturnog procvata (Klaić i Petricioli, 1976).

Zadarsko stradanje u IV. Križarskom ratu

Godine 1202. križari su se počeli skupljati u Veneciji s namjerom da otplove u Siriju. Dana 11. studenog stigli su pred Zadar koji je bio zatvoren visokim zidovima i visokim tornjevima. Pet dana je trajala žestoka opsada nakon koje je pao Zadar. Čim je križarska rulja provalila u grad učinila je strašan pokolj. Većina je zadarskih građana pobjegla u Nin, a velik dio ih je pobjegao u Biograd. S obnovom vlasti hrvatsko-ugarskog kralja, grad se ponovno oživljava i počinje se vraćati staro stanovništvo. Biograd koji se tada zvao Jadra Nova (Novi Zadar) je imao dosta stanovnika koji su se vratili u Zadar, a Biograd je dobio naziv „Stari Zadar“ (tal. Zara Vecchia) (Klaić i Petricioli, 1976).

Mletačka vlast nad Zadrom

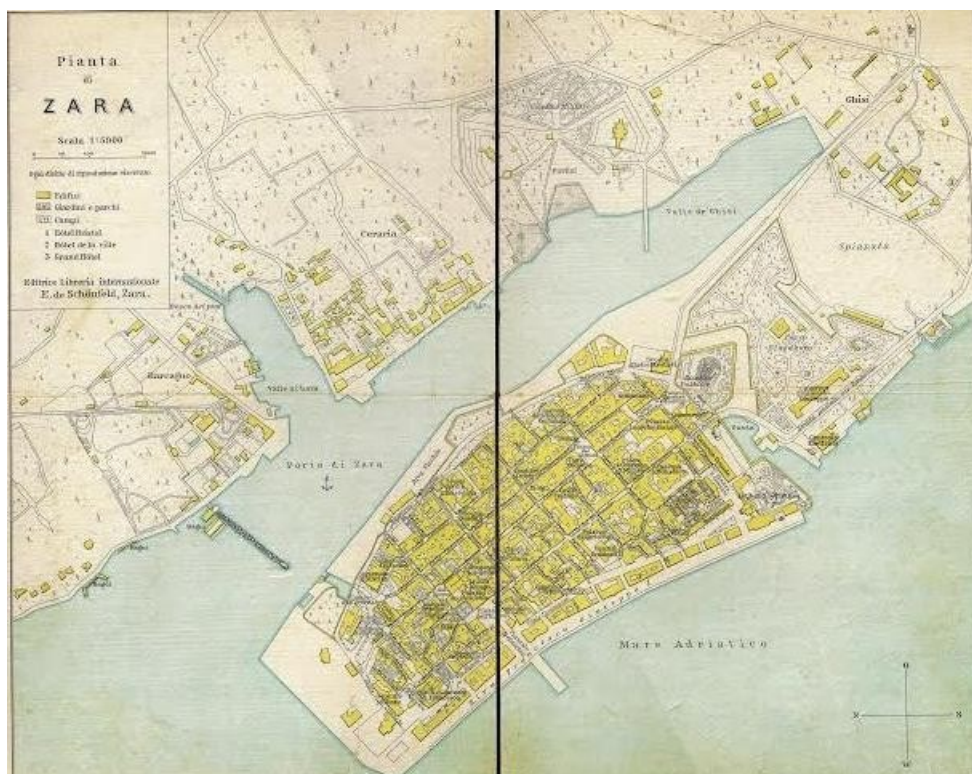
Mletačka republika je početkom 15. st. zagospodarila Dalmacijom što je značajno ograničilo autonomiju, te je dovelo do stagnacije razvoja. Zadar je predstavljao najznačajniju točku s obzirom da je bio središte mletačke Dalmacije, glavna luka, sjedište mletačkog providura i glavno vojno uporište. Do 16. st. urbani lik Zadra se nije drastično mijenjao. Međutim, na južnom kraju gradskih utvrda izgrađeno je još jedno uporište pod nazivom Citadela, isto tako izgrađena je porporela koja je služila kao kameni nasip koji je onemogućavao plovilima približavanje gradskim utverdama (Raukar, 1987). Zbog pritiska od strane Osmanlija u 16. i 17. st., Zadrani su bili prisiljeni obnoviti obrambene sustave grada. Najpoznatiji mletački arhitekt Michele Sanmicheli dobio je nalog od mletačke vlade da na kopnenoj strani grada sagradi obrambeni kanal i nove gradske

bedeme. Isto tako, 1543. godine prema nacrtima Sanmichelija izgrađena su Kopnena vrata (Matešić i Ursić, 2014). Zbog tehnološkog napretka u ratovanju zadarski fortifikacijski sistem se morao promijeniti na način da su okomiti visoki zidovi zamijenjeni suvremenom tvrđavom s visokim bastionima. Tri četvrtine sjeveroistočnih zidina i cijele zidine s južne i jugoistočne strane izgrađene su ponovo iz temelja. Tri bastiona su bila orijentirana prema zadarskom kanalu, četiri prema gradskoj luci i prema utvrdi Forte dva. Od srednjovjekovnih kula ostala je samo Kapetanovakula, koja je zbog svoje visine služila za izviđanje. Radi bolje obrane grada, na jugoistočnom dijelu izgrađena je utvrda Forte koja je odijeljena s dva morska kanala od grada i od kopna. Gradnja ovih utvrda završena je do 1580. godine, a u sljedeća dva stoljeća rade se samo manji radovi. Novi obrambeni sustavi uvelike su utjecali na urbanu strukturu grada. Stanovnici iz Varoši preseljeni su u grad, najvećim dijelom u južni predio do Citedelle. Barokne i renesansne građevine nisu poremetile visinsku i tlocrtnu harmoniju srednjovjekovnih stambenih blokova. Dale su se izgraditi nove javne zgrade poput Gradske straže i Gradske lože na tadašnjem Gospodskom trgu (današnji Narodni trg). U 16. st. svoj konačni oblik dobiva crkva Sv. Šime. Turci su u više puta napadali Zadar, ali svaki put su bili uspješno odbijeni. Osmanlijski putopisac Evlija Čelebi govori kako je Zadar imao iskopan tunel od Fortea do poluotoka u slučaju prodora Turaka (Raukar, 1987). Karakteristično za Zadar, kao i druge gradove u tom vremenskom periodu je moderniziranje obrambenog sustava. Sagrađeno je sveukupno devet bastiona i utvrda Forte čije ostatke i danas možemo vidjeti. Evidentno je kako je prijetnja Osmanlija bila velika s obzirom da su u 16. stoljeću zauzeli gotovo cijelu jugoistočnu Europu. Isto tako u novom vijeku se vidi dodatna izgradnja sakralnih građevina u gradu. Nije moguće odrediti kakve su se institucije gradile u smislu gospodarskog napretka, ali s obzirom da su Osmanlije napadale sam grad, može se pretpostaviti kako je zaleđe Zadra bilo okupirano što je vjerojatno prisililo Zadrane da pomorskom trgovinom pokušaju nadomjestiti nedostatak resursa iz zaleđa.

Zadar u 19. stoljeću do Drugog svjetskog rata

Republiku Veneciju osvaja Napoleon 1797. godine, a Dalmacija, koja je bila u njenom sastavu, pripala je nakratko Austriji. U kratkom osmogodišnjem vladanju austrijska vlast je uspjela postaviti nove temelje razvoja grada. Uvođenje školskog sustava, poštanske službe, petrolejske javne rasvjete i manjih javnih komunalnih poboljšanja bile su neke od reformi. Francuska vlast je nastavila reforme koje je austrijska vlast započela. Došlo je do zatvaranja nekih zadarskih samostana i prenamjene crkve sv. Krševana u školu. Za vrijeme vladavine Napoleona

grad se širi preko luke na sjeveroistok gdje nastaje novo naselje Stanovi, a novonaseljeno stanovništvo tog naselja se naselilo iz gradske četvrti Varoš (Petricioli, 1958). Godine 1813. austrijska vlast se vraća u grad. Za vrijeme druge austrijske uprave Dalmacija je stekla status zasebne pokrajine izravno podređene Beču. To razdoblje je značajno po mnogim komunalnim zahvatima. Izrađen je vodovod čiji je izvor bio kod Crnog, ulice su popločane, isto tako izgrađena je infrastruktura gradske kanalizacije. Također je izgrađen sudski zatvor, novo kazalište i velika vojarna. Godine 1868. Zadar postaje slobodnim gradom što je označavalo početak rušenja utvrda. Na zapadnom dijelu grada snižen je bastion sv. Nikole a na sjevernom dijelu grada srušen je bastion sv. Dimitrija. Značajan događaj je rušenje zidina na jugozapadnoj strani grada od bastiona sv. Nikole do Citedelle čime je stvorena i danas prisutna riva. Izgled Zadra s početka 20. stoljeća se može vidjeti na sl.3.

Sl. 3. Plan Zadra početkom 20. stoljeća

Izvor: Državi arhiv Zadar

Ubrzo nakon izgradnje rive na mjestu bivših bedema napravljena je cesta. Počela je i dogradnja zvonika zadarske katedrale koja mijenja sliku grada. Uglavnom, bitno su se nadograđivali

komunalni sadržaji koji su dovedeni na razinu koja priliči modernom gradu. Isto tako, sustav vodoopskrbe je moderniziran u periodu od 1899. do 1901. godine na prostoru Bokanjačkog blata u okolici Zadra. Do Prvog svjetskog rata grad Zadar se širi izvan okvira samog poluotoka. Pojavljuju se predgrađa Arbanasi, Kolovare, Jazine i Ravnice. Prema zapadu su se pružala predgrađa Puntamika, Voštarnica i Brodarica. Za Voštarnicu je bila planirana izgradnja stambenih i industrijskih objekata s ortogonalnom mrežom prometnica. Podignuta predgrađa izvan poluotoka zahtijevala su bolju povezanost s poluotokom. To je uvjetovalo izgradnju mosta, čija je gradnja odgođena zbog političke situacije i Prvog svjetskog rata. Zadar je bio okupiran od strane Talijana 1918. godine, a 1921. aneksijom je stavljen u sastav talijanskog kraljevstva. Uvjeti za razvoj gospodarstva usporavaju se za talijanske vladavine, a isto tako grad gubi funkciju središta za širu regiju. Međutim, početkom 20. st. završeni su radovi na komunalnim sustavima i važnim građevinama. Poboljšanje prometne mreže i izgradnja mosta preko uvale Jazine pružile su bolju povezanost stanovništva iz predgrađa s poluotokom. Također je promijenjeno popločenje ulica te je moderniziran sustav vodovoda i kanalizacije. Vojarne su se gradile na Voštarnici zbog sve veće koncentracije talijanskih vojnika. Za vrijeme talijanske vladavine izrađen je prvi planski dokument, Regulacijski plan Zadra 1939. godine, koji je služio kao podloga za razvoj grada, a obuhvaćao je područje od Arbanasa do Puntamike. Plan je osmišljen od strane Paola Rossija de Paolija. Plan nije prepoznao ni unaprijedio stare urbanističke vrijednosti Zadra, niti je predložio funkcionalnu organizaciju gradske strukture. Projekt nije proveden zbog raznih okolnosti ali i zbog Drugoga svjetskog rata (Arbutina, 2007). U ovom periodu vlasništvo nad Zadrom se više puta mijenjalo što nije pogodno za razvitak grada jer nema kontinuiranog plana urbanog razvoja. Za vrijeme francuske vlasti dolazi do smanjenja broja vjerskih objekata, a umjesto njih se grade škole. Valja naglasiti kako je u ovom periodu grad iskusio najbrže prostorno širenje od svog osnutka. Grad je po prvi put još od antike, ostao bez fortifikacijskog sustava što je uvelike promijenilo fizionomiju poluotoka. Pojava kontinuirano naseljenih novih četvrti na kopnenom dijelu grada predstavlja novo razdoblje u razvoju grada što je uvjetovalo izradu prvog planskog dokumenta.

Razvoj Zadra od Drugog svjetskog rata do 1991. godine

Drugi svjetski rat je uvelike obilježio grad Zadar po količini razaranja koje je pretrpio. Godine 1943. je bombardiran oko 80 puta od strane angloameričkih vojnih snaga. Najviše je nastradao poluotok na kojem je srušeno oko 80% građevinskog fonda. Uz velike gubitke historijskog nasljeđa, Zadar je vidio i velik gubitak i stradanja stanovnika (Magaš 1994). Nakon

Drugog svjetskog rata Zadar je pripojen Hrvatskoj u okvirima Jugoslavije sve do 1991. godine. Obnova grada je bila primarni cilj lokalnih vlasti i možemo ju pratiti kroz 5 etapa.

Prva etapa od 1944. do 1953. godine.

Ova etapa je okarakterizirana lošom organizacijom sanacije grada. Naime, fokus je bio na raščišćivanju ruševina koje su bile najnužnije za infrastrukturu i opskrbu, a gradili su se sitni industrijski pogoni. Sagrađene su nove škole kao što su Voštarnica, Arbanasi, Stanovi, Puntamika i Poluotok. Pokraj zgrade kazališta lutaka izgrađeno je betonsko košarkaško igralište Ravnice (Magaš, 1994). Deset godina je trajala prva faza u kojoj su se dosta sporo i neambiciozno rješavali problemi koje je grad imao. Tome možemo pripisati novu političku i ekonomsku organizaciju u državi te tromost lokalnih vlasti u smislu sanacije štete.

Druga etapa od 1953. do 1961. godine

Godine 1954. osnovan je JAZU (današnji HAZU), a 1955. godine je osnovan Filozofski fakultet u Zadru. Te dvije institucije su dale dodatni poticaj u smislu kulturne i gospodarske obnove samog grada. Druga etapa je karakteristična po obnovi poluotoka. Naime, izrađen je regulacijski plan poluotoka i provedbe direkcijskih regulativa su prepuštene pojedinom arhitektu za pojedini projekt što je rezultiralo neusklađenom izgradnjom na poluotoku (Magaš, 1994). Na sl. 4 može se uočiti kako je jugoistočni dio grada uključujući Jazine, Arbanase, Poluotok, Voštarnicu, Brodaricu i Višnjik bio kontinuirano izgrađen, dok je sjeverozapadni dio bio relativno rijetko naseljen. Navedene četvrti na jugoistočnom dijelu su uz postojeće vojne objekte gradile dodatne vojne sadržaje što je dovelo do izgradnje malih četvrti bez plana i reda.

Sl. 4. Plan Zadra iz 1957. godine

Izvor: Grafički zavod Republike Hrvatske

Uz to, izgradnja stambenih objekata je intenzivirala nesklad, stoga se može reći kako Zadar izvan urbane jezgre nije imao urbanističku fizionomiju. Karakteristično za socijalističku Jugoslaviju, poticala se stanogradnja financirana od strane države. Brojni industrijski pogoni premjestili su se s Poluotoka na prostor Gaženice i Brodarice. Važno je za naglasiti kako je izgrađena Jadranska magistrala koja je u narednim desetljećima pridonijela razvoju turizma (Magaš, 2009).

Treća etapa od 1961. do 1971. godine

Ova etapa je okarakterizirana otvaranjem međunarodne luke u Zemunik, razvoj industrijsko-lučkog kompleksa u Gaženici te ubrzana individualna stambena izgradnja. Valja naglasiti spajanje željeznice s Kninom 1967. godine (Magaš 2009). Radi izgradnje stambenih objekata na Smiljevcu, Stanovima, Ričinama i Jazinama to područje je sad kontinuirano izgrađeno cjelina. Isto tako, ovu etapu je označila stambena izgradnja obiteljskih kuća uz prometnicu na području Puntamike i Brodarice.

Sl. 5. Plan Zadra iz 1970. godine

Izvor: Turističko društvo Liburnija Zadar

Na Boriku su se proširili turistički kapaciteti izgradnjom autokampova i hotela što je vidljivo na sl. 5. Izgradnjom turističkih kapaciteta pojavila se potreba za izgradnjom kvalitetnije prometne infrastrukture i ugostiteljsko-zabavnih sadržaja. Izgradnja raznog sadržaja je i dalje bila popraćena neplaniranom gradnjom i stihijskim razvojem (Stagličić 1993.)

Četvrta etapa od 1971. do 1981. godine

Četvrta etapa je obilježena stihijskim i brzim razvojem grada. Proširenje industrijskih pogona, povećanje broja stanovnika, gradnja novih i obnova starih kulturnih ustanova kao što je Arheološki muzej, također su označile ovaj vremenski period u urbanom razvoju. Grad se počeo širiti dublje u kopno od Vidikovca, Plovanije, Bilog Briga, Sokinog Briga do Sinjoretova. Isto tako, obalno proširenje je zahvatilo široku obalnu zonu od Dikla do Bibinja. Proces stihijske izgradnje se nastavio i u ovoj etapi, a značajan urbanistički pothvat je ostavila stambena zgrada Ljepotica istočno od uvale Jazine. Isto tako, pejzažu grada pridonijela je izgradnja zgrada pet nebodera na sjeveru Voštarnice. Što se tiče prometa, dovršena je ulica Ante Starčevića koja predstavlja glavnu cestu prilikom ulaska u grad s istočne strane. Industrijski pogoni su se razvijali iz malih u srednje jaka poduzeća (Magaš 2009).

Peta etapa od 1981. do 1991

Ova etapa je bila karakteristična širenjem djelatnosti SAS-a i daljnjim razvojem lučko-industrijske zone Gaženica. Veliku važnost je predstavila izgradnja vodoopskrbnog sustava sa Zrmanje i osnivanje gospodarske komore. Na području između Bibnja i Sukošana izgradila se velika marina. Gradsko područje se proširilo pripajanjem područja Dikla, Bokanjca, Ploča i

Dračevca 1985. godine. Gradska četvrt Bili Brig predstavlja jednu od rijetko planiranih stambenih četvrti. Brodogradilište se premjestilo iz uvale Vrulja na otok Ugljan, a autobusni kolodvor je preseljen s poluotoka u Arbanase do željezničkog kolodvora. Zbog opterećenja prometa na Poluotoku bilo je nužno premjestiti kolodvor u Arbanase kako bi se rasteretio promet. Otvorene su još dvije marine, Marina Borik pokraj hotelskog kompleksa i luka kod jedriličarskog kluba Uskok (Magaš, 2009).

Prostorno-funkcionalna struktura grada nakon 1991. godine

Rat koji je zahvatio Hrvatsku 1991. godine uvelike je utjecao na sve sfere života u svim sredinama. Promjena ekonomskog sistema, političkog usmjerenja države i samostalnost je sa sobom donose velike izazove u smislu razvitka države na svim razinama. S obzirom da su industrijski i vojni prostori zauzimali velike i vrijedne površine u gradskom prostoru, trebalo se pravilno isplanirati kako te površine na najučinkovitiji način prenamijeniti za druge potrebe. Puno otvorenog, ravničarskog prostora u zaleđu omogućilo je širenje grada prema jugoistoku, sjeveru i istoku. Koncentracija funkcija u središtu je karakteristična za sve gradove, pa su se u centru smjestile banke, obrazovne ustanove, sjedišta centralnih mjesnih ustanova te ugostiteljski objekti i stambene zone. Zadar slovi kao razvijeni turistički grad što je dodatno pospješeno instalacijom Morskih orgulja i Pozdrava suncu 2005. godine. Zbog turizma sve veći broj stanova na Poluotoku gubi stambenu funkciju kako bi se prenamijenili u turističke svrhe. Relokacija autobusnog kolodvora još u prošlom stoljeću i nedavna izgradnja trgovačkih centara izvan centra grada još više pospješuje premještanje funkcija izvan Poluotoka. Isto tako, Novi kampus i bolnica, ustanove koje se nalaze blizu poluotoka, su doprinijele da područje neposredno izvan samog poluotoka postane širi centar grada. Izgradnja novih stambenih objekata je u posljednjih godina vidjela veliki porast. To je dovelo do povećanje broja stanovnika ali i povećanja gustoće, te je utjecalo na dodatne infrastrukturne probleme. Na području Puntamike i Dikla se koncentrirao turistički sadržaj, koji se dalje širi u okolicu grada preko Kožina i Petrčana. Zadar je iskusio velike promjene u zadnjih 30 godina samostalnosti. Obnova grada nakon rata je bila popraćena brzim širenjem i izgradnjom novih stambenih objekata. Za to je najzaslužniji turizam, koji zbog svoje masovnosti zahtjeva sve veći broj smještajnih objekata. Također, osim apartmana grade se i hoteli, pogotovo na sjevernom dijelu grada. To nije isključivo samo za Zadar, već i za veliki broj drugih gradova na obali. Gaženica, koja je prije bila jako industrijsko središte grada Zadra, danas je ispunjena brojnim napuštenim industrijskim pogonima. Novoizgrađena luka Gaženica služi uglavnom za transport

ljudi, a ne robe. To je zato jer grad Zadar nema razvijenu željezničku infrastrukturu koja bi mogla zaprimljenu robu dalje transportirati, stoga je neisplativo.

Zaključak

Brojni otoci u zadarskom akvatoriju čine more pogodnim za plovidbu, smještaj grada na poluotoku dalo je veliko strateško značenje u smislu obrane od neprijatelja, zaravnjena okolica Zadra koji pruža dobre predispozicije za poljoprivredu i ugodna mediteranska klima čine Zadar gradom kojeg su od svog osnutka brojni osvajači htjeli pokoriti. Radi svoj povoljnog položaja, područje Zadra je naseljeno još od pretpovijesti. Za vrijeme vladavine Rimskog Carstva Zadar po prvi put poprima gradsku strukturu. Izgradnja fortifikacijskog sustava, pravilna mreža ulica, kulturni sadržaj, razvijeno pomorstvo i uzgajanje kultura maslina i vina u zaleđu, neke su od obilježja antičkog Zadra.

Prelaskom iz antike u srednji vijek vlasništvo nad gradom se mijenja, odnosno dolazi razdoblje Bizanstkog carstva. Zadar se nastavlja razvijati na ruševinama antičkih ostataka, zadržala se ortogonalna struktura ulica i ojačao se fortifikacijski sustav. Deseto stoljeće se smatra stoljećem kulturnog procvata u Zadru. Godine 1202., u četvrtom križarskom ratu, Zadar je pokoren te mu je nanesena ogromna materijalna šteta. U ovom periodu dolazi do izgradnje kršćanskog sadržaja u gradu, a isto tako valja naglasiti pojavu prvog sveučilišta na Hrvatskom tlu 1396. godine.

Početkom 15. st. Mletačka republika preuzima vlasništvo nad Zadrom, i od tada on predstavlja središte mletačke Dalmacije. U novom vijeku još više se razvija fortifikacijski sustav grada zbog rastuće prijetnje od strane Osmanskog Carstva.

Potkraj 18. i početkom 19. st. Zadrom su vladale Austrija i Francuska. U tom periodu uveo se školski sustav, a u isto vrijeme došlo je do zatvaranja i prenamjene nekih crkvi. Za ovaj period je karakteristično širenje grada izvan granica poluotoka. Osim toga u gradu su riješeni i neki komunalni problemi poput vodovoda, ulične rasvjete i popločenja ulica. Početkom 20. stoljeća, točnije nakon Prvog svjetskog rata gradi se most.

U Drugom svjetskom ratu grad je jako stradao. Nakon toga slijedi razdoblje obnove i izgradnje novih stambenih objekata, industrije i vojne infrastrukture. U ovom razdoblju počinje razvoj turizma u gradu.

Nakon osamostaljenja 1991. godine, Zadar se razvija na način da razvija turističku infrastrukturu, uz to ovaj period karakterizira deindustrijalizacija i dodatno prostorno širenje grada.

Iz gore navedenog, uočava se važnost međuovisnosti niza elemenata pri stvaranju strukture jednoga grada. Od geografskog smještaja, preko povijesnih i političkih okolnosti koje dovode do stalne fluktuacije stanovništva raznolikog socijalnog i društvenog statusa, uvjetuju smjer planiranja, razvoja i konačne slike grada.

Popis literature i izvora

Arbutina, D., 2007: *Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918.-1944.*, Zadar

Kadi, M., 2020: Centuriation of Continental Part of Iader (Zadar) Roman Colony Ager/Centurijacija kopnenog dijela agera rimske kolonije Jadera (Zadar), *Kartografija i Geoinformacije* 19 (33), 106-111, DOI: <https://hrcak.srce.hr/243431>

Kokić, S. 2019. 'Turizam Zadarske županije', Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, citirano: 27.08.2023., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:540855>

Klaić, N., Petricioli, I., 1976: *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar

Magaš, D., 1994: Urbano-geografska preobrazba Zadra, *Geoadria* 33 (20), 215-240

Magaš, D., 2009: Prostorni razvoj Zadra 1945.-1991., Zadar i okolica od Drugog svjetskog rata do Domovinskog rata, Sveučilište u Zadru, 275-347

Matešić, M., Ursić, M., 2014: Urbano nasljeđe grada Zadra kroz stoljeća, *Essehist* 6 (6), 30-36,

Matijašić, R., 2009: *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb

Petricioli, I., 1958: *Dva tisućljeća zadarskog urbanizma*, Split

Petricioli, I., 1964: *Lik Zadra u srednjem vijeku ; Romanika u Zadru*, Zagreb

Raukar, T., 1987: *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar

Stagličić, M., 1993: Prijeratni sukobi civilne i vojne izgradnje u Zadru, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 1 (17) 20-27

Suić, M., 1981: *Zadar u starom vijeku*, Zadar

Popis izvora

Državi zavod za statistiku

Grafički zavod Republike Hrvatske

Državi arhiv Zadar

Turističko društvo Liburnija Zadar